

Portalen till det medeltida Domkapitelshuset i Uppsala

NILS SUNDQUIST

Vid tiden omkring 1430, dvs. under birgittinmunken Johan Håkanssons ärkebiskopat (ca 1421–1432), synes omfattande byggnadsarbeten ha pågått vid Uppsala domkyrka, både å själva domkyrkan och vid de till domkyrkan hörande husen vid domkyrkoplanen. Särskilt betydelsefullt var det att äntligen få den väldiga domkyrkobyggnaden färdig. Slutetappen, den som Johan Håkansson fick ta i tu med, var västfasadens uppbyggnad. Man kunde tycka att kyrkobygget, som påbörjats redan under 1280-talets senare del, borde ha stått färdigt åtminstone omkring år 1400. Men flera förhållanden bidrog till att fördröja arbetet: först de svåra åren efter digerdödens härjningar vid tiden kring 1350 och därefter, inte minst, det svåra ras, som inträffade 1402 och som gällde långhusets södra arkadreckas västra del. Det framgår av de byggnadshistoriska iakttagelser, som kunnat göras, att det svåra raset, till vilket sannolikt en förrädisk lerkörtel i Dombergets åsmaterial bidrog, föranledde domkyrkans byggnadsledning att från grunden mura upp hela södra arkadvåningen i långhuset. Man var av allt att döma rädd även för norra arkadreckans bestånd men här gick man så tillväga att man ikringmurade de befintliga knippepelarna med en murmantel, som överensstämde med den nymurade sydarkadreckans »hårda» baltiska profiler. Uppsala domkyrkas långhus blev efter nyssnämnda ommurningsprocedur avgjort »tyskt».

År 1431 hade västfrontsarbetet kommit så långt att ärkebiskop Håkansson kunde sätta upp en inskriptionstavla vid västra portalen, som kunde förmåla att arbetet stod färdigt 1431, det må gälla västportalen eller, till äventyrs, hela västfronten. Tavlan finns ännu kvar.

Intressant kan vara att några sekunder uppehålla sig vid ärkebiskop Johans utgångspunkt. Som ovan redan antytts var han till 1421 munk i Birgittas kloster i Vadstena. Möjligt är att ärkebiskop Johan stått

Vadstena klosterkyrkas uppbyggnad nära och att de erfarenheter han därvid fått blivit honom till hjälp vid Uppsala domkyrkobygges slutförande. Det är framförallt tre saker, som pekar mot sagda förhållande. Dels vittnar dokument om att murarmästaren Tyrgils från Vadstena var verksam vid domkyrkobygget i Uppsala omkring 1430, dels överensstämmer Uppsala domkyrkas västportal i en detalj med några portaler vid Vadstenakyrkans västdel: alla ha de rakt avslutade vimperger. Det tredje »vadstenainslaget» kan sägas vara att ej heller Uppsala domkyrka fick torn som västavslutning. De kända tvillingtornen i Uppsala kom att uppmuras först under ärkebiskop Jöns Bengtssons (Oxenstierna) tid (1448–1467).

Det blev dock inte den byggnadsaktive ärkebiskop Johan från Vadstena förunnat att få uppleva Uppsala domkyrkas slutinvigning tredje dag pingst (7 juni) 1435. År 1432 hade ärkebiskop Johan gått ur tiden och efterträts av Olov Larsson från Trögd (ärkebiskop 1432–1438). Vid domkyrkoinvigningen var statsledaren, rikshövitsmannen Engelbrekt Engelbrektsson, och alla rikets biskopar närvarande. Märkligt är att Vadstena klosterkyrka hade kunnat invigas redan 1430, dvs. fem år före den — som antytts — på 1280-talet grundade domkyrkan i Uppsala.

Särdeles märkligt ur arkitektonisk synpunkt är att Uppsala domkyrka till det yttre stod så asketiskt återhållsam vid slutinvigningen. Inga öppna strävbågar fanns, inte på någon punkt något arkitektoniskt överdåd, om man undantar de tre portalerna, som ju antingen trymåvis eller arkivoltvis uppbar skulpturer av god klass. Inte ens takryttare över korsmitten fanns; en sådan uppfördes först till Kristoffers av Bäjern kröning 1441. Ärkebiskop var då den kände och högt lärde Nils Ragvaldsson, tidigare biskop av Växiö och svuren anhängare av Sveriges rikes »gotiska» urålder.

Men vi återvänder till ärkebiskop Johan Håkansson. Det synes vara evident att det även var under ärkebiskop Johans tid som *biskopsgården* i Uppsala fullbordades i sin slutgiltiga form. Särdeles märkligt är att biskopsgården ännu finns kvar, i det den döljer sig i det nuvarande Gustavianum, som först på 1620-talet ombyggdes till universitetshus, på 1660-talet krönt av den Anatomiska teatern.

Helt klart torde därtill vara att det var ärkebiskop Johan, som lät

Bild 1. Riddartorget's miljö från väster omkring år 1770 efter stick av Fr. Acrel. T. v. det medeltida Domkapitelshuset från omkring 1430, sedermera universitetshus och rivet 1778. Å byggnadens norra, mot domkyrkan vettande fasad återfanns den skulpturalt rikt utformade huvudportalen, återgiven å bild 3 i vilkens båge ingått bl. a. flickhuvudet, bild 2.

uppföra det nya *Domkapitelshuset*, beläget på domkyrkoplanen på domkyrkans södra sida i princip mellan södra portalen och Skytteanum. Byggnaden hade uppförts med utgångspunkt från en sträcka av den bogårdsmur, som omgav Domberget och vars östra partier torde vara äldre än domkyrkan själv och härröra från konung Magnus Ladulås' tid, sannolikt åren kring 1280. 1270-talets domkyrka hade sannolikt planerat byggas i nuvarande Odinslund, på Trefaldighetskyrkans plats, men fick vid tiden omkring 1285 sin byggnadsplats bestämd till Domberget sedan konungen avstått att fullborda sin ringmursborg kring »berget». Det är under nu nämnda tid som Uppsala får sin roll som rikets »kyrkostad» medan Stockholm blir rikets främsta »kungsstad».

Vad tillkomsten av det medeltida Domkapitelshuset rör har jag ut-

förligt behandlat dess byggnadshistoria i festskriften 1967 till professor Armin Tuulse, benämnd »Nordisk medeltid». Min studie kallar jag där »Det medeltida Domkapitelshuset i Uppsala och dess portal». Både själva Domkapitelshuset och dess portal är högst intresseväckande. Byggnaden omslöt två salar, en större mot öster och en mindre mot väster. Det bör ha varit i den större salen som det för Uppsala så viktiga beslutet år 1477 fattades att Uppsala universitet skulle grundas. Det bör även ha varit här som Uppsala möte hölls 1593. Efter reformationen uppläts Domkapitelshuset till den akademiska undervisningen och i de två salarna hölls föreläsningar ända till 1778, då byggnaden revs sannolikt för att lämna plats åt ett tidsenligt universitetsbibliotek.

Portalen till Domkapitelshuset ledde från domkyrkoplanen in i förstugan mellan de två salarna. Portalens plats anges bäst om man säger att den låg bara några få meter öster om domkyrkans södra portal. Det var följaktligen en mycket nära och bekväm förbindelse mellan domkyrka och Domkapitelshus. Portalen var ett resligt byggnadsverk i kalk- och sandsten, säkerligen effektivt i färg mot de omgivande tegelmurliven. Från de profilerade sidoomfattningarna avslutades portalen med en rundbåge av samma bredd som omfattningen. Rundbågen bestod av tio stenar, alla försedda med dekorativa skulpturer, däribland tre människoansikten, en bok, en groda och ett oxhornföret vapen, där hornen omslöt bokstaven b. Över portalens mittsten, refflad, höjde sig en dekorativ konsolsten, som hade formen av ett flickhuvud, uppbärande den rikt dekorerade egentliga konsolstenen, som i sin tur uppbär en skulptur föreställande domkyrkans skyddspatron Sankt Erik. Sankt Eriksbilden kröntes i sin tur av en rikt dekorerad baldakinsten, portalens konstnärliga »höjdpunkt». Att Domkapitelshusets portal kan så ingående beskrivas beror på att den finns noggrant avbildad hos Peringskiöld i hans *Monumenta Ullerakerensia*, tryckt 1719 (bild 3).

Man hade kunnat tänka sig att den märkliga portalens delar bortkastats när byggnaden revs 1778 men så tycks inte ha varit förhållandet. Tydligt ansåg man portalskulpturerna så dyrbara att man sparade dem. Den vidtagna åtgärden gör att ett flertal av de skulpterade stennarna ännu finns kvar i domkyrkans förråd av äldre skulpturverk. Tyvärr är dock inte alla skulpturer bevarade. Vad som finns kvar är följande: hornstenen med bokstaven b, grodstenen, den konsolbärande flickan, Sankt Eriksskulpturen och den krönande baldakinstenen, till-

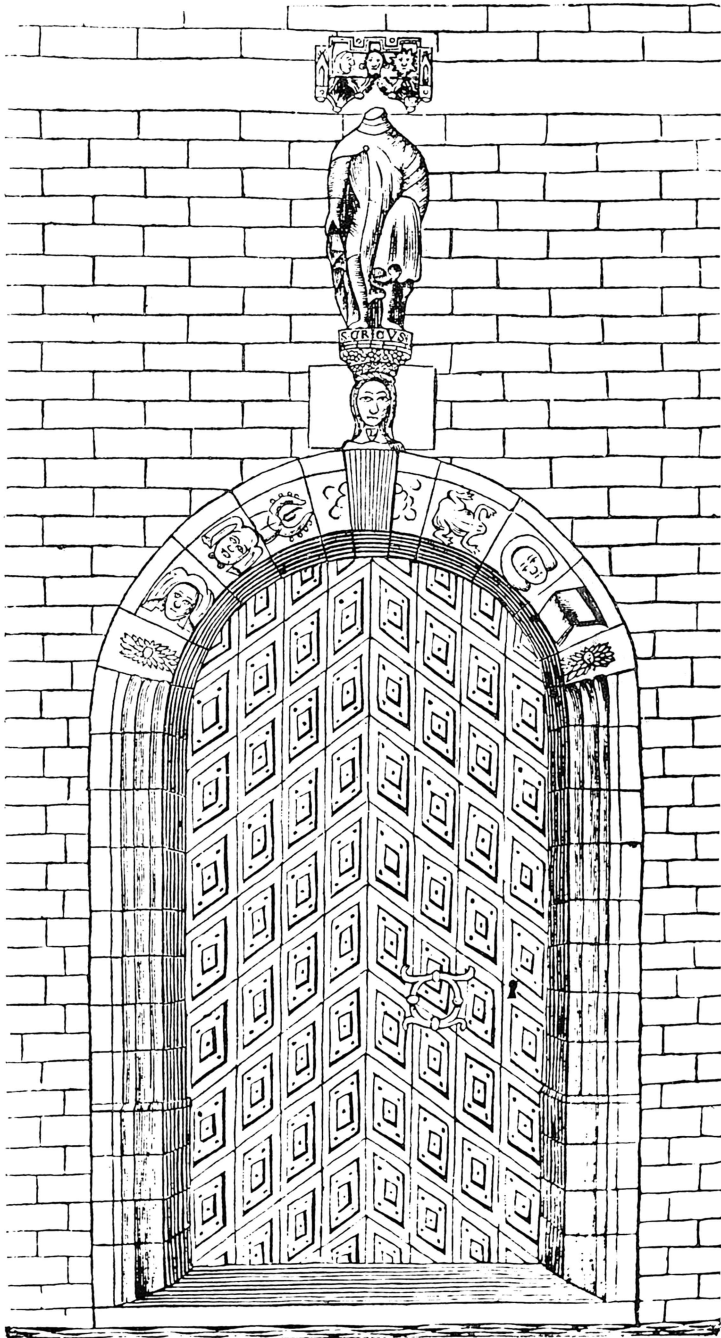

Bild 2. Den återfunna flickhuvudstenen, som ingått i det medeltida Domkapitelshusets portalbåge. Foto Sven Österberg, Upplandsmuseet.

hopa följaktligen fem delar av den senmedeltida portalen. Nämnas kan att Sankt Eriksskulpturen sedan många år finns uppställd i östpartiet i domkyrkans södra portal.

Vad jag nu med mina tilläggsrader vill meddela är att ytterligare en sten ur portalens arkivolt finns bevarad. Den har återfunnits bland Upplandsmuseets stensamlingar och har uppmärksammats av antikvarien Lars Gezelius. Stenen, bild 2, är identisk med flickhuvudet, som befunnit sig mellan grodstenen och bokstenen. Det är följaktligen sex skulpturer ur portalen vi nu har bevarade, bild 4. Framtiden får utvisa om ytterligare några portalstenar »dyker upp». De är välkomna!

I min ovannämnda studie 1967 över »Det medeltida Domkapitelshuset och dess portal» uttalar jag, med utgångspunkt från oxhornsstenen, med dess b, att nämnda b åsyftar den politiskt mäktige och ekonomiskt välsituerade Bengt Jönsson (Oxenstierna) till Salsta i Tensta

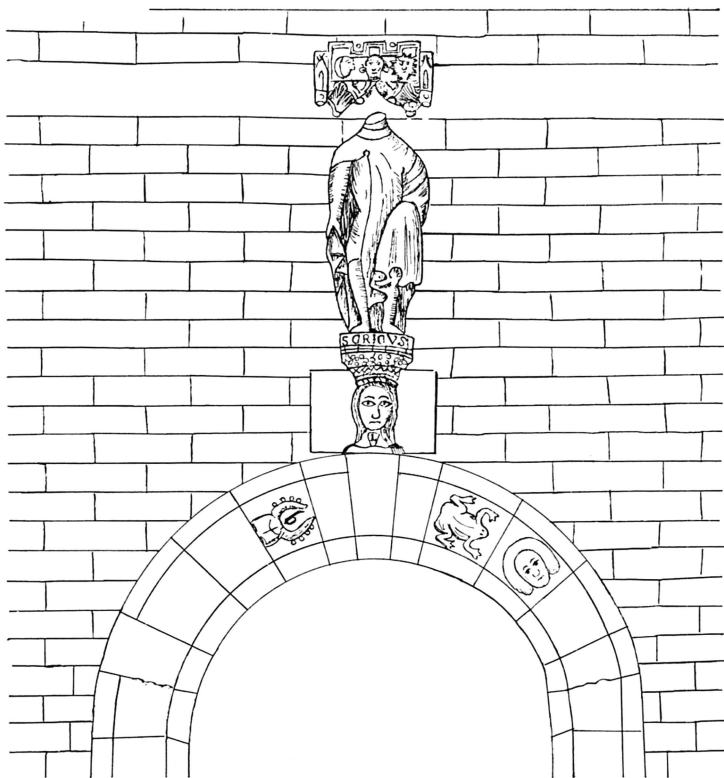

Bild 4. Domkapitelshusets portal, dess överdel, med alla de sex skulpturdetaljer, som ännu finns bevarade. Ritning av Lars Gezelius.

socken och att det varit Bengt Jönsson, som antingen bekostat portalen eller till äventyrs hela Domkapitelshuset vid tiden kring 1430. Herr Bengt skulle då ha gett ärkebiskop Johan Håkansson ett välkommet stöd i hans omfattande byggnadsverksamhet i Uppsala, dels vid själva domkyrkan, dels vid biskopsgården väster därom (nuvarande Gustavianum) och dels vid Domkapitelshuset.

Att b:et kan åsyfta herr Bengt kan ges ytterligare stöd. Som ovan redan sagts var ärkebiskop Johan munk i Birgittas kloster i Vadstena. Vidare vet vi att Bengt Jönsson på 1430-talet bekostade Tensta kyrkas valvslagning och att han stod som beställare av de märkliga målningar

Bild 3. Det medeltida Domkapitelshusets huvudportal till domkyrkoplanen sådan den återges i Joh. Peringskiölds ritning i Monumenta Ullerakerensia, tryckt 1719.

i Tensta kyrka, som 1437 utfördes av Johannes Rosenrod. I målnings-
sviten ingår även de kända Birgittamålningarna. Birgittinbrodern Jo-
han Håkansson på Uppsala ärkestol, Birgittamålningarna i Tensta
kyrka från 1430-talet — är det för djärvt att skönja en samverkan
ärkebiskop Johan och herr Bengt emellan i Birgittaminnets tecken?
Den heliga Birgittas ande kan, märkligt nog, ha svävat över Uppsala
Domberg vid den tid då Uppsala domkyrka — gravkyrka även för
Birgittas föräldrar — erhöll sin asketiskt återhållsamma slutgestaltning
och ärkebiskop och domkapitel fick sina bostads- och sammanträdes-
byggnader färdigställda vid och på Domberget.